

СКЛАДАННЯ СЛОВЫ Ё «АПАКРЫСІСЕ» ХРЫСТАФОРА ФІЛАЛЕТА

Кампазіцыя (ад лац *compositio* – складанне) – адзін з важнейшых спосабаў узбагачэння слоўнікавага складу мовы. Значнай прадуктыўнасцю гэты спосаб утварэння новых слоў вызначаўся ў старажытны перыяд, калі сфарміраваліся асноўныя лексіка-тэматычныя групы слоўнікавага складу беларускай мовы. Утварэнне складаных слоў адбывалася не толькі на ўласна-беларускай лексічнай аснове, але і ў выніку ўзаемадзеяння з іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі. Адною з такіх моў была польская.

Як вядома, у XV–XVI ст. склаліся даволі спрыяльныя палітычныя, гістарычныя і культурныя ўмовы для актыўнага ўзаемадзеяння беларускай і польскай моў. Асабліва гэты працэс узмацніўся пасля Люблінскай уніі 1569 г. Як і беларуская, польская мова ўжывалася ў Вялікім княстве Літоўскім не толькі ў сферы афіцыйных зносін, але і ў вусным маўленні. Аднак паступова беларуская мова была выцеснена апошняй.

Важнай крыніцай вывучэння міжслоўных кантактаў на розных узроўнях, у тым ліку і кампазітаўтварэння, з’яўляюцца беларуска-польскія пераклады XVI–XVII ст. Яны дазваляюць высветліць адносіны старабеларускага складанага слова да адпаведнага старапольскага элемента. З гэтага пункту гледжання асабліваю цікавасць выклікаюць тыя старабеларускія помнікі пісьменства, да якіх ёсць паралельны польскі тэкст.

Адным з такіх помнікаў з’яўляецца «Апакрысіс» Хрыстафора Філалета, надрукаваны ў 1597 г. у Вільні спачатку на польскай, а крыху пазней на старабеларускай мове. Гэты твор рэлігійна-палемічнай публіцыстыкі, скіраваны супраць Брэсцкай уніі 1596 г., стаў першым і найбольш грунтоўным адказам з боку праваслаўя на кнігі уніяты П. Скаргі «Сабор Берасцейскі» і «Абарона Берасцейскага Сабору»¹. Аўтар «Апакрысіса» (поўная назва «Апокрисисъ, албо Отповедь на книжки о съборе Берестейскомъ, именемъ людей старожитной реліи греческой, через Христофора Филялета врхле дана»), вядомы царкоўна-рэлігійны дзеяч, выкрывае захопніцкую палітыку Ватыкана на беларускіх і ўкраінскіх землях і папярэджвае, што гвалтоўны прымус у пытаннях веравызнання можа прывесці да грамадзянскай вайны ў краіне.

«Апакрысіс» дазваляе далучыцца да гістарычнага мінулага беларускай мовы, а паралельны старапольскі тэкст помніка дапамагае выявіць ступень ўзаемадзеяння дзвюх моў на самых розных узроўнях.

Параўнальны аналіз кампазітаў «Апакрысіса» праводзіцца намі на аснове старабеларускага варыянта тэксту з улікам іх структурнай будовы і прыналежнасці да пэўных часцін мовы.

У «Апакрысісе» прадстаўлены кампазіты ўсіх самастойных часцін мовы, асноўную групу пры гэтым утвараюць назоўнікі і прыметнікі.

1. Сярод кампазітаў-назоўнікаў, якія складаюцца з дзвюх асноў, ускладненых ці не ўскладненых суфіксам, у «Апакрысісе» выкарыстоўваюцца наступныя структурна-граматычныя тыпы.

а) Складаныя назоўнікі, утвораныя шляхам аб’яднання асновы прыметніка з асновай назоўніка: *старожитность* – *starozytność*, *чарнокнижникъ* – *czarnoksiężnik*, *Новокрещенець* – *Nowokrzczeniec*, *чужоземець* – *czudzoziemiec*, *золотоглавъ* – *złotogłow*.

Для большасці складаных назоўнікаў гэтага тыпу ў старабеларускай мове існуюць суадносныя складанні польскай мовы. Аднак сустракаюцца і выпадкі, калі старабеларускаму кампазіту адпавядае або простае афіксальнае ўтварэнне польскай мовы (*благочестіе* – *nabożeństwo*), або словазлучэнне (*благочестіе* – *wiara prawosławna*, *равноденьстве* – *zrawnanie dnia z nocą* ці *porównanie dnia z nocą*).

б) Складаныя назоўнікі, утвораныя ў выніку аб’яднання асноў двух простых назоўнікаў, якія не маюць адпаведнікаў-складанняў польскага паход-

жання. Так, кампазітам *богословіе* і *богословци* адпавядаюць словазлучэнні *pauka Krystowa* і *s.doktorowie* або *doktorowie*.

Назоўнік *Богоотець* мае сінанімічнае найменне *Dawid*. Акрамя таго, у некаторых выпадках складанаму назоўніку беларускай мовы ў польскім тэксце адпавядае іншамоўнае запазычанне: *богословіе* – *theologia*, *богословци* – *theologowie*, *силомоцьо* – *per fors*.

в) Складаныя назоўнікі, утвораныя спалучэннем асновы назоўніка з асновай дзеяслова, вызначаюцца асаблівай прадуктыўнасцю. Большасць з іх мае польскія адпаведнікі з тымі ж каранямі: *дЪеписъ* – *dzieiopsis*, *лЪторосли* – *latorosłki*, *богославенье* – *bohoslavienie*, *добродЪйтство* – *dobrodziejstwo*, *богомолство* – *bogomodlstwo*, *мужоубійство* – *mężoboystwo*, *чужолозство* – *cudzołozstwo*, *святокупство* – *świętokupstwo*, *неблогословенство* – *niebłogosławieństwo*.

Сустракаюцца выпадкі, калі кампазіт з суфіксам мае адпаведнік з той жа асновай без суфікса або з іншым суфіксам: *дЪеписецъ* – *dzieiopsis*, *православие* – *prawosławienstwo*. Некаторыя старабеларускія кампазіты ў польскім варыянце прадстаўлены формамі з каранямі той жа семантыкі: *законоположникъ* – *prawodawca*, *идолопоклонство* – *bałwochwalstwo*.

Даволі часта беларускаму складанню ў польскім тэксце адпавядае простае слова (уласнае ці запазычанае): *рукоположение* – *stanowienie* або *święcenie*, *благодать* – *łaska*, *добродЪтели* – *spoty*, *славолюбіе* – *ambicya*, *благословенье* – *benedykcyą*. Кампазіту *жизнолюбіе* адпавядае цэлая сінтагма – *miłości tego zywota*.

г) Складаныя назоўнікі, першым кампанентам якіх выступае аснова лічэбніка. У «Апакрысісе» найчасцей сустракаюцца назоўнікі з першым адлічэбніковым кампанентам «адзін», які выступае ў формах *одио-*, *одно-*, *едино-*, *едно-* ў беларускай мове і ў формах *iedyno-*, *iedno-* ў польскай мове². Два апошнія варыянты першага кампанента старабеларускіх складаньняў тлумачацца, верагодна, польскамоўным уплывам.

У функцыі другога кампанента такіх складаньняў у старабеларускай мове выкарыстоўваюцца самыя разнастайныя асновы: *одновладцы* – *iedynowładcy*, *iednowładca*, *единоначалникъ* – *iedynowładzca*, *единомысльность* – *iednomysłność*, *единоначалство* – *iedynowładztwo* і інш.

д) Назоўнікі з адзайменнікавай першай асновай у «Апакрысісе» сустракаюцца рэдка: *самоловокъ* – *samolówek*, *своленство* – *swowoleństwo*. Адзначым выпадак, калі беларускамоўнаму складанаму назоўніку ў польскай мове адпавядае складаны прыметнік у форме зрашчэння: *Боже Вседержителю* – *Boże Wszemogący* (клічная форма). Зрашчэннем з'яўляецца і назоўнік *предсебевзятье* (у іншым месцы *предсявзятье*), які ў польскім тэксце перадаецца як *przedsięwzięcie* і запазычанне *intencja*.

Польскамоўным уплывам тлумачыцца і ўжыванне такіх назоўнікаў-зрашчэнняў, як *Змертвыхвстаніе* – *Zmartwychwstanie* (Уваскрэсенне) і *Внебовоступене* – *Wniebowstąpienie* (Узнясенне).

Сустракаюцца ў тэксце і ўласныя назоўнікі, якія ў большасці выпадкаў маюць ідэнтычны польскі адпаведнік: *Станиславъ* – *Stanisław*, *Царугородъ* – *Carograd*, *Новогородку* – *Nowogrodku*.

2. Сярод складаных прыметнікаў, што ўжываюцца ў «Апакрысісе» Хрыстафора Філапета, вылучаюцца наступныя словаўтваральныя тыпы.

а) Прыметнікі-кампазіты, утвораныя шляхам аб'яднання асновы простага прыметніка з асновай назоўніка. Пераважная большасць з іх мае суадносныя польскія адпаведнікі: *чужоземскіхъ* – *cudzoziemskich*, *доброволного* – *dobrowolnego*, *старозаконныхъ* – *stározakonnych*, *старосвЪцкіи* – *staroswietskich*; *старожитной* (релѢи Греческой) – *starozytnej* (religiey Greckiey).

Варта адзначыць, што калі размова ў тэксце ідзе пра старое летапічэнне, то ў польскай мове выкарыстоўваецца разгорнутае словазлучэнне: *по старожитному року 1597* – *wedle starego kalendarza, roku 1597*. Праўда, у старабеларускім тэксце складанне «старожитный» для абазначэння ка-

лендара выкарыстоўваецца непаслядоўна. У іншых месцах сустракаем *ведле старога календара і ведлугъ старожитного... календаря*, што ўжыта, відаць, пад уплывам польскай мовы. Аднак нават разгорнутае тлумачэнне ў старабеларускім варыянце ў адным выпадку ўтрымлівае кампазіт (*ведлугъ старожитного календаря*). Сустракаюцца выпадкі, калі старопольская мова аддае перавагу простае лексеме замест складання: *благочестивому – pobożnemu*, а ўласнае імя *Златоустый* мае сінанімічнае запазычанне *Chryzostom*.

Варта адзначыць, што для абазначэння аднаго і таго ж паняцця абедзве мовы могуць выкарыстоўваць кампазіты з рознай матывуючай асновай: *абы нихто въ святыхъ... а особливо Великоденномъ, отмены... чинити не смѣль – aby nict w świętach, а особливо w Wielkopocnym... odmiany czynić nie smiał*. Такое рознае абазначэнне аднаго і таго ж паняцця тлумачыцца, верагодна, розным разуменнем значнасці тых ці іншых момантаў у апісваемых падзеях.

б) Старабеларускім кампазітам, утвораным у выніку аб'яднання асновы назоўніка і асновы прыметніка, у большасці выпадкаў адпавядаюць польскамоўныя простыя лексемы: *благовѣрнымъ* (священникомъ) – *wczciwym* (рором). І толькі аднойчы старабеларускі кампазіт мае такі ж польскамоўны адпаведнік: *правовѣрные – prawowiernie*.

в) Широка прадстаўлены ў «Апакрысісе» складаныя прыметнікі з прыслоўем у першай частцы і аддзяясловай асновай у другой. Многія з беларускіх кампазітаў маюць польскія адпаведнікі з аднатыпнымі каранямі: *новоправленный – nowoprawiony*, *Новохрещенскому – Nowokrzczeńskiemu*, *кривоприсяжнымъ – krzywoprzysiężnym*, *малогодным – małogodnym*, *малобачные – małobaczne*.

Сустракаюцца шматлікія прыклады, калі аб'яднанне ў кампазіт у польскай мове не адбылося: *нижеописанымъ – nizeu opisanym*, *вышеприпомненого – wyzszeu przypomnionego*, *вышепомененныхъ – wyzszeu potmienionych*.

Складанні гэтага тыпу ў даследуемы перыяд знаходзіліся ў стадыі стагнаўлення, аб чым сведчыць непаслядоўнае арфаграфічнае афармленне іх у беларускай мове: *близко-пришломъ* і *близкопришломъ* (у польскай мове толькі асобнае напісанне).

У адзінкавым выпадку замест беларускага кампазіта ўжываецца лацінскі адпаведнік: *нижеописаную – infrascriptam*.

г) Складаныя прыметнікі, утвораныя шляхам аб'яднання асновы назоўніка з асновай дзеяслова, у якасці польскамоўнага адпаведніка могуць мець аднатыпны ці семантычна блізкі кампазіт (*богобойный – bogoboyny*, *благоговейные – bogoboynе*), некаторыя – сінтагму (*богвозлюбленными – Bogu miłymi*), зрэдку – простую лексему (*христоролюбивымъ людемъ – pospolstwu krzescianskiemu*). Складанню *православный* адпавядаюць у польскім тэксце разнастайныя простыя лексемы (уласнапольскія ці запазычаныя): *православной (вѣры) – prawdziwey (wiary)*, *православной (церкви) – apostolskiey (Cerkwi)*, *(до) православныхъ (писаномъ) – (do) orthodoxos (pisanym)*, *православное (мудрование держачихъ) – trzymających wiary*, *православному (владыцѣ) – krzesciańskiemu (księżęciu)* або сінтагма: *къ Римлянномъ православномъ – ludziom Greckiey wiary*.

д) Складаныя прыметнікі з адзайменнікавым першым кампанентам у «Апакрысісе» сустракаюцца рэдка: *што-мякшии – co-miększe*, *што-передишше – co-przednieysze*.

Кампазіту *всеславный* з займеннікам у першай частцы адпавядае семантычна блізкі кампазіт *jasnieswiecony*, утвораны спалучэннем асноў прыслоўя і дзеяслова.

е) Складаныя прыметнікі з адлічэбнікавым кампанентам паслядоўна перадаюцца ў абодвух тэкстах. Параўн.: *единородный – jedynorodzony*, *однотайне – jednostayney*.

Нязначнай колькасцю прадстаўлены ў «Апакрысісе» складаныя прыметнікі іншых словаўтваральных тыпаў: *ледаякой – ladaiakiey, ледашкопный – lada szkolny, стародавнього – starodawnego, Царугородскіў – Carogrodzki, звѣздочетскіе – astrologickie*.

У «Апакрысісе» сустраўся адзінкавы выпадак складанага прыметніка, утворанага на базе трох самастойных слоў: *ясневелможному* (пану), якому ў польскай мове адпавядае суадноснае складанне *jaśniewielmożnemu*.

Складанні іншых часцін мовы ў «Апакрысісе» Хрыстафора Філалета сустракаюцца рэдка. Гэта прыслоўі (благочестно – *roboznie*, доброволне – *dobrowolne*, што-дзень – *co-dzien* і інш.), лічэбнікі (чотырыдзесць – *czterdziestu*, шестисотъ – *szesci set*, пяцію сотъ – *pięcią set*), займеннікі (штоколвекъ і што-колвекъ – *sokolwiek*, чимъ колвекъ – *czymkolwiek*), дзеясловы (богословити – *filozofowac*, благовестить – *opowiedať*).

Параўнальны аналіз складаных слоў «Апакрысіса» паказвае, што старабеларуская мова значна часцей, чым старопольская, выкарыстоўвала кампазіты. Большасць з іх з’яўляецца запазычанніямі з царкоўнаславянскай мовы, якая ў XVI ст. яшчэ даволі часта выкарыстоўвалася на беларускіх землях пры праваслаўным набажэнстве.

¹ Прыгодзіч М. Р., Свістунова М. І. У імя праўды і справядлівасці (Хрыстафор Філалет і яго «Апакрысіс») // Роднае слова. 1996. №12. С. 69–70.

² Супрун А. Е. Сложные слова с корнями числительных // Уч. зап. фил. фак. Кирг. гос. ун-та. Вып. 2. Фрунзе, 1956.

³ Журавский А. И. Слово и словосочетание. У кн.: Проблемы лексикологии. Мн., 1973. С. 33.

К.А.ПЯТРОВА (Балгарыя)

НАЗВЫ ЧАСТАК СУТАК У РУСКАЙ І БАЛГАРСКОЙ МОВАХ (супастаўляльна-семасіялагічны аналіз)

У гэтым артыкуле прадстаўлены вынікі семасіялагічнага даследавання¹, прысвечанага вывучэнню лексічнай групы “суткі” ў рускай і балгарскай мовах.

Семасіялогія разумеецца намі як адзін з відаў тыпалагічнага даследавання па накірунку аналізу: ад формы да зместу, які выражаны ў словах (у адрозненні ад анамасіялагічнай тыпалогіі²).

Мэта працы – апісаць аналагічныя фрагменты дзвюх моўных карцін свету, якія адлюстроўваюць адпаведны кавалак канцэптуальнай карціны свету.

Аналіз мае два этапы: у кожнай з разглядаемых моў і ў супастаўляльным плане. Спалучаюцца два спосабы атрымання семантычнай інфармацыі: 1) інтраспекцыя – зварот да ўласнай моўнай інтуіцыі; 2) эксперыментальныя заданні псіхалінгвістычнага тэсту.

Псіхалінгвістычны эксперымент складаўся з трох заданняў (усе патрабаванні фармальнага характару да псіхалінгвістычнага эксперыменту былі выкананы): 1) намалюйце суткі; 2) падзяліце суткі на часткі, назаўважце іх і дайце іх часовую суаднесенасць; 3) свабодны асацыятыўны тэст з элементамі накіраванага эксперыменту, дзе ў якасці стымулаў даюцца словы-члены лексіка-семантычнай групы “суткі” як у балгарскай, так і ў рускай мовах. Напрыклад, на стымул *утро* ‘раніца’ ў балгарскай мове атрыманы рэакцыі – *зорница, зарево, слънчице, ставане, събуждане, рано, раждане, светлина, свежест, роса, кафе* і г.д.; на стымул *утро* ‘раніца’ ў рускай мове – *работа, туман, заря, солнце, роса, раннее, рассвет, свежест, сонное, солнечное, завтрак* і інш. Псіхалінгвістычны эксперымент праводзіўся сярод рускамоўнай аўдыторыі і сярод носьбітаў балгарскай мовы.

